

СИСТЕМНО-СТРУКТУРНА ОРГАНІЗАЦІЯ ЕТИКЕТНОГО ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ В УКРАЇНСЬКІЙ, УГОРСЬКІЙ ТА АНГЛІЙСЬКІЙ МОВАХ

Проблема міжмовного лексико – семантичного дослідження фрагментів лексики, до яких відноситься й поле, залишається однією з фундаментальних і перспективних у сучасній лінгвістиці. Її успішне вирішення залежить значною мірою від розв'язання цілого ряду завдань, які ускладнюються наступними моментами: 1) досить важко сформулювати й кількісно та якісно визначити міжмовні паралелі; 2) нерівномірний розподіл певних семантичних явищ та процесів у мовах світу ще не знайшов свого чіткого вираження; при цьому окремі мовні факти наводяться лише як епізодичні ілюстрації того чи іншого фрагмента теорії; 3) проблема однаковості семантичних систем при різних формах їхнього вираження до цього часу не вирішена; 4) позамовні явища, що охоплюють сферу мислення, почуттів, поведінки, психології людини тощо в лексичних системах української, угорської та англійської мов, являють собою складний багатогранний процес, виділення й всебічне дослідження яких вимагає розробки спеціальних прийомів, методів та процедур їхнього аналізу.

Мова має системний характер і слово як її знакова одиниця поєднує в собі форму вираження і зміст. Форма слова – багатогранне явище, і лише завдяки цьому лексичне значення може бути виражене в усій своїй повноті: “співвідношення між формою і змістом в сучасному мовознавстві найбільш конкретно представлене словниками. Чим повніший словник, тим детальніше описується це співвідношення” (Пещак 1982:8).

На сучасному етапі спеціальна література, присвячена теорії поля в лінгвістиці, неухильно зростає, проте й досі не існує одностайної думки про неї, а дослідники по-різному розуміють та підходять до проблеми визначення семантичних полів. Останні “... являють собою, з одного боку, мікрообрази світу, а з другого - природно існуючі системні єдності всередині такої складної мовної системи, якою є лексика” (Нікітіна 1981: 11). Поле виділяють і на основі “спільних ознак елементів та явища атракції, що веде до ототожнення поля з певними функціонально-інваріантними групами...” (Щур 1977: 146). Для класифікації груп слів у мовознавчій науці використовуються терміни “семантичні поля”,

"лексико-семантичні групи", "синонімічні ряди", "ономасіологічні групи" тощо. При цьому тематичний ряд називається, наприклад, семантичним полем або навпаки, а також наводяться списки термінів на позначення поля: "предметно-семантична група", "тематична група" (Бертельс 1982: 53), "словесне поле", "понятійні поля", "лексико-семантична парадигма", "мовне поле" (Караулов 1976: 23-28).

Творцем теорії поля вважається відомий німецький дослідник Й.Трір, який вивчав групи слів з погляду понять, що виявляються тотожними значенням. При цьому всі існуючі в мові поняття за схожістю або протилежністю він поділяв на більш чи менш замкнуті "блоки", в яких поняття (значення) існує тільки завдяки наявності в ньому зв'язку, певної співвіднесеності з іншими поняттями (значеннями). При випадінні або зміні будь-якого поняття групи відбувається перебудова відношень між поняттями, їх зміна чи навіть відмирання деяких з них (і відповідно слів), а також виникнення нових понять. Таку групу понять з відповідною сукупністю відношень і змін Й.Трір називав поняттєвим (або семантичним) полем. Оскільки кожне поняття має свій словесний знак, то поняттєвому полю у мові відповідає лексичне (словесне) поле, яке накладається на поняттєве. У результаті лексичні поля цілком покривають поняттєві, тому між планом змісту і планом вираження передбачається, на думку Й.Тріра, абсолютний паралелізм. Щодо так званих лексико-поняттєвих, непокритих проміжків, то існування їх допускається тільки при порівнянні мов, адже кожна з них членує світ по-своєму.

Увесь словник мови Й.Трір поділяв на великі групи слів, які, в свою чергу, ділилися на менші і т.д., поки не залишаються найдрібніші поняття (окремі слова), що виступають кінцем членування словесного поля, співвідносячись із поняттєвим. Семантичні поля пов'язуються між собою шляхом ієрархічного підпорядкування, а сукупність усіх полів утворює лексико-семантичну систему мови, яка здатна змінюватися зі зміною структури полів. Теорія поля Й.Тріра залишається й сьогодні визначною спадщиною німецького вченого, яка не втратила своєї актуальності, а навпаки, виступає надійним засобом пізнання внутрішньої системно - структурної організації української, угорської та англійської мов. Однак у зв'язку з розвитком науки про мову уточнюються, а інколи й замінюються вже застарілі методи й прийоми аналізу мовного матеріалу новими методиками, процедурами дослідження тощо. У нашому дослідженні вважаємо, що семантичну класифікацію лексики у вигляді семантичних полів можна здійснити шляхом застосування вже апробованої методики формалізованого аналізу лексичної семантики в поєднанні з іншими лінгвістичними методами, які дозволяють об'єктивно

виділити семантичні зв'язки між лексичними значеннями слів. Саме формалізовані методи семантичної класифікації лексики в поєднанні з польовим підходом і дають можливість не лише представити структуру етикетних полів української, угорської та англійської мов, але й виявити в їхній системній організації мікрополя, типи зв'язків між ними й елементи, що відіграють суттєву роль у процесі формування цих полів (детальніше про це див.: Фабіан 1998, Фабіан 2012, Fabian 2013, Фабіан 2014).

Центром етикетного ЛСП виступає слово, внаслідок чого система поля набуває вигляду мережі зв'язків різних значень як одного етикетного слова, так і інших семантично близьких чи віддалених лексичних одиниць. На цій підставі виділяємо два види угруповань етикетних слів, що суттєво відрізняються між собою: а) семантичне поле, представлене групою етикетних слів, які в змістовому відношенні визначають семантику одне одного; б) тематичну групу, що об'єднує етикетні слова на позначення подібних предметів, явищ і т.п. об'єктивної дійсності (напр., назви форм віддавання почесей, вітання, культової обрядовості). Указані групи займають перехідне положення між одиничними словами і словником, виступаючи в кінцевому рахунку фрагментом мови в цілому. Досліджувані групи володіють характеристиками, що зближують їх зі словами й словником: вони подібні до слів у тому, що сполучаються з іншими словами, утворюючи одиниці вищого рівня. Подібність до словника полягає в тому, що вони можуть бути розкладені на менші одиниці. При визначенні зіставлюваних семантичних полів спираємося на формальні ознаки, що характеризують побудову тлумачних частин словників. Основні відповідники до реєстрових одиниць у тлумачній частині, або ідентифікатори, є диференційними ознаками етикету, якими визначаються лексичні значення. Словами, що супроводжують основні відповідники, або конкретизаторами, виражаються характер етикету, місце й способи його прояву, особливості й специфіка дотримання етикету і т.п. Етикетна лексика при такому підході виділяє зі свого складу ядро, навколо якого на підставі семантичних зв'язків ієрархічно групуються слова-елементи. У семантичному полі етикетні слова пов'язуються не всією сукупністю своїх значень, а лише окремими значеннями, які, в свою чергу, встановлюють різні відношення з їм подібними значеннями слів інших мікрополів або полів.

Отже, етикетні ЛСП української, угорської та англійської мов структуруються на основі гносеологічних процесів і когнітивної систематизації їхніх елементів завдяки двобічній направленості: до предметного світу й до мови, а також проміжкового положення між ними. Структура етикетного лексико-семантичного поля має вигляд ряду

послідовно розміщених один біля одного лексичних значень етикетних слів, порядок яких строго фіксований. Побудова схеми співвідношення етикетних лексичних одиниць за принципом теорії графів базується на перетині конкретних синонімічних рядів. Сутність теорії графів полягає в максимально точному визначенні місця лексичної одиниці в системі досліджуваної мови. Ця одиниця виступає елементом поля і згадується в ньому лише один раз. Таким чином, у схемі достатньо повно представлено ступінь багатозначності етикетних слів та характер взаємозв'язків між ними. Найбільш багатозначне слово потрапляє в центр і за допомогою дуг поєднується з іншими елементами ЛСП. Етикетні лексичні одиниці з нижчим ступенем полісемії потрапляють у мікрополя або на периферію. При віддаленні від вершини графа зміст семантичних вузлів розширюється, доповнюючись характеристиками інших елементів поля. За цим принципом семантичний зміст кожного кінцевого вузла графа передає єдність семантичних характеристик, співвіднесених з усіма проміжними вузлами, які лежать на прямій гілці аж до вершини графа. Отже, у процесі семантичної інтерпретації того чи іншого етикетного слова його значення розглядаються послідовно від вершини по відповідній цьому значенню низхідній дузі графа до його кінцевого семантичного вузла. Таке топографічне розташування елементів у полі дозволяє простежити особливості розширення або звуження їхньої семантики. Отримані в такий спосіб етикетні лексико-семантичні поля української, угорської та англійської мов вивчаються одночасно в декількох напрямках: 1) за їхнім кількісним складом, що суттєво впливає на системно-структурну організацію досліджуваних ЛСП; 2) якісними характеристиками; 3) типами зв'язків і відношень між елементами.

Етикетні поля досліджуваних мов характеризуються різною системно-структурною організацією: українське та англійське відносимо до полів поліцентричного типу, які базуються на сукупності засобів, що не утворюють єдиної гомогенної системи. Цим пояснюється і наявність декількох основних центрів (в українському ЛСП - *увага, нікет, благовілля, цінитель, любов, зверхність*, в англійському ЛСП - *respect, concern, respectation, reputation, consideration, regard, respectiveness, kindness*), що групують навколо себе елементи в різних місцях поля. У цьому типі ЛСП виділяємо два підтипи: а) поля розсіяної, дифузної структури, що складаються з елементів при слабо вираженій межі між ядром та периферією; б) поля компактної поліцентричної структури із чітко вираженими центрами. Останній підтип характеризує етикетні поля української та англійської мовних систем. Угорське етикетне ЛСП

є моноцентричним, оскільки воно має яскраво виражену домінанту (*em-ber*), яка і виступає ядром (центром) основного поля.

У досліджуваних мовних системах етикетні ЛСП мають визначену конфігурацію, що передбачає наявність семантичних угруповань всередині ЛСП, перетин відношень і накладання зв'язків між елементами. Останні існують як сукупності тільки завдяки взаємовідношенням, причому пучок відношень дає можливість зробити опис будь-якого об'єкта аналізу економнішим, а результати дослідження - зіставляваними. Пучки відношень дозволяють представити й дослідити мовний матеріал не шляхом простого перерахування, а побудовою цілісних системно-структурних угруповань, мікрополів, полів тощо. Про необхідність всебічного та глибокого вивчення взаємовідношень між словами як елементами ЛСП свідчить аналіз внутрішньої структури зіставляваних етикетних полів української, угорської та англійської мовних систем, адже "пізнання семантичних властивостей конкретної мови здійснюється через встановлення властивостей внутрішньої організації її одиниць. Зіставлення виявлених фактів з подібними явищами у спорідненій чи неспорідненій мові дозволяє виявити ті характеристики, які при внутрішньому спостереженні були непоміченими (Лучик 2009 : 259). Усебічне вивчення відношень між елементами та їхніх типів тим ефективніше й важливіше, чим повніше, глибинніше враховуються різноаспектні входження одного елемента до складу певних сукупностей, його взаємозв'язки з іншими суміжними/несуміжними елементами, одночасна належність цього елемента багатьом відношенням і т.п. Визначення меж і складу зіставляваних етикетних ЛСП української, угорської та англійської мов має значною мірою умовний характер, оскільки семантично різні угруповання лексики являють собою простори, що взаємоперетинаються. Їхній взаємний перетин свідчить про тісний зв'язок етикетного простору з іншими фрагментами мовної системи досліджуваних віддаленоспоріднених і неспоріднених мов. На основі лексико-семантичних взаємовідношень між етикетними одиницями та словами інших ЛСП і ЛСП встановлюється внутрішня ієрархічна системно-структурна організація етикетних елементів у етикетному полі, яка не може не відчувати впливу на неї об'єктивної реальності.

Зіставний аналіз елементів етикетних полів досліджуваних мов дозволяє виділити три етикетні групи слів залежно від ступеня прояву в них форм і засобів вираження етикету. До першої входять елементи ЛСП, які експліцитно й безпосередньо передають явище етикету. В українському ЛСП серед таких елементів виділяються етикетні слова на

позначення почуття поваги: *повага, зглядь, шаноба, увага, шана, пошанування, шанування, схиляння, звеличення, поклоніння, пошаноба* та *пієтет*, а також лексичні одиниці, що відображають форми і способи вираження шанобливого ставлення й прояву визнання як складників етикетної поведінки: *салют, свято, хліб-сіль, прийом; реверанс, почесні, люб'язність, вітання, уклін*.

Угорське ЛСП на позначення етикету виділяє зі свого складу елементи, що називають індивідуальні людські якості, притаманні високоосвіченій та глибокошанованій особистості (*becsület, tisztesség, nyíltság, respektus, istentisztelet*) і проявляються у вчинках людини, її поведінці, а також спілкуванні (*üdvözlet, aláhúzás, főhajtás, meghajlás, kalap, csók, kézcsók, szó, tolerancia, áhítat, jutalom, ceremonia, eskü, fogadás, elismerés, értékelés, dicséret, reverenda, méltatás, köszönet, bókolás, szerencsekívánat*).

В англійському етикетному ЛСП знаходимо елементи, що експліцитно представляють семантику етикетних виявів поважання (*regard, honour, grace, respect, respectiveness, respectation*), позитивних рис характеру шанованої людини (*honesty, estimation, acknowledgement, concern, politeness, kindness, tenderness, appreciation, admiration, liking, duty, care*) та дій, спрямованих на поклоніння, передачу ввічливості, признання людини суспільством (*ceremony; recognition, heed, reverence, worship, courtesy, address*).

До другої групи зіставлюваних етикетних слів українського, угорського та англійського ЛСП відносимо елементи із середнім ступенем експліцитного відображення етикету, оскільки вони опосередковано передають його особливості через вказівку на умови життя, суспільне становище та діяльність людини, її визнання, заслуги і мають причинно-обумовлений характер. Ця група містить у собі лексичні одиниці на позначення:

а) особи (*посіпака, людина, святотатець, патріарх, обожнювач, прибічник, цінитель, важниця* в українському ЛСП; *főúr, ember, gentleman, tudó, hős, hódoló, huncut, szolga, becstudó* в угорському ЛСП та *esteemer, appreciator, idolater, kneeler, lady, fiance, madam* в англійському ЛСП);

б) професії, суспільної і трудової діяльності людини, де проявляються її риси характеру (*довіра, авторитет, слава, пристрасть, презирство, зневага, самопошана, ница* в українській мові; *templom, szó, bec szó, bosszú, rágalom, szolgáltatás* та інші в угорській мові та *church-service, discredit, homage, dishonour, inattention, reputation,*

pride, self-regard, interest, fame, intuition, consideration, degradation, observation в англійській мові);

в) сфери духовних цінностей людини (*реліквія, божество, німб, ореол* і т.ін. в українському ЛСП; *babér, rang, emlék, nimbusz* в угорському ЛСП та *cultus, feast, habit* та інші в англійському ЛСП).

До складу третьої групи зіставляваних іменників віддаленоспоріднених та неспоріднених мов входять елементи етикетних ЛСП, які імпліцитно вказують на прояви етикету і характеризуються ситуативною обумовленістю: *покора, перегин, величина, золото, розкіш* (українське ЛСП); *távolság, szeplő, bélyeg, folt* (угорське ЛСП) та *fear, value, credit, figure* (англійське ЛСП).

У межах зіставляваних етикетних полів української, угорської та англійської мовних систем розрізняємо елементи позитивного вираження й негативного прояву форм і способів передачі етикету. Серед позитивних елементів, що розкривають сутність етикету як важливої суспільно обумовленої категорії й показника розвиненості суспільства, виділяємо в українській мові: *повагу, шанобу, зглядь, любов, честь, пієтет, вшанування, гуманізм, шану, увагу, поклоніння, довіру* тощо. Позитивні ознаки вираження етикету представлені в угорському ЛСП лексичними одиницями *tisztelet, reverenda, becsület, dicséret, tisztesség, respektus, méltatás, hódolat, dics* та іншими. В англійському етикетному ЛСП на суттєву роль норм етикету у формуванні позитивних характеристик вказують наступні елементи поля: *respect, worship, reverence, honour, esteem, regard, grace, respectation, concern, care, politeness, heed* та інші.

Негативний вияв етикету, його ігнорування і перекручення, недотримання суспільно визначених норм поведінки, спілкування, а також грубе, зверхнє ставлення до людей передається елементами ЛСП усіх досліджуваних мов. Ці елементи характеризуються експліцитними антонімічними зв'язками зі словами на позначення позитивного вираження етикету. До лексичних одиниць, що позначають не етикетні форми поведінки, властивості й характеристики в українському ЛСП відносяться: *профанація, нелюбов, зверхність, зазнайство, зневага, презирство, нечисть, зневажливість, пихатість, пиха, наруга, святотатство, блюзнірство* та інші. Угорське ЛСП представлене елементами, що відображають нешанобливе ставлення, поведінку, неетичний характер спілкування людини з оточуючими: *becssértés, mocsok, szeplő, rágalom, szégyenfolt, sérelem, káromlás, becsrontás, blaszfémia, zsványbecsület, gyalázat* та іншими. В англійському ЛСП їм відповідають *unworship, negligence, discredit, discourtesy, inattention,*

disrepute, disrespect, misesteem, dishonour, disregard, slight, ignominy, coarseness, irreverence, indifference та інші.

Етикетні поля української, англійської та угорської мов характеризуються різнонаправленістю зв'язків між елементами, мікрополями, центром і периферією, елементами та ядром тощо. При цьому синонімічні відношення у полях більшою мірою розкривають їхню внутрішню системно - структурну організацію, ніж антонімічні. Про це свідчить той факт, що всередині етикетних полів було зафіксовано більше синонімічних рядів, ніж антонімічних пар. Синонімічні ряди розташовуються біля або неподалік від центрів, тоді як антонімічні пари є ознаками периферії. Серед синонімічних ті, що поєднують між собою елементи з позитивним етикетним забарвленням, є численнішими і, як правило, характеризують центральні позиції в полі. Елементи з негативним етикетним відтінком складають кількісно меншу групу й розташовуються збоку або на периферії досліджуваних етикетних ЛСП.

Типологічне зіставлення етикетних полів української, угорської та англійської мовних систем дозволило виявити семантичні закономірності формування етикетної лексики в досліджуваних мовах, а також сприяло визначенню тих семантичних і формальних меж, в яких проявляються тенденції до переходів елементів ЛСП, їхніх груп, мікрополів у їм подібні. Ці відношення визначають індивідуальне місце кожного з досліджуваних етикетних полів у лексико-семантичній системі мови й характеризують типологію лексико-семантичної системи. Через зв'язки між досліджуваними етикетними полями можна вийти на всю лексико – семантичну систему мови, а відтак і на національно-мовну картину світу.

Література

- Б е р т е л ь с А.Е. 1982. Разделы словаря, семантические поля и тематические группы слов.- Вопросы языкознания 4, 52 – 63.
- К а р а у л о в Ю.Н. 1976, Общая и русская идеография, Москва.
- К л и м е н к о Н.Ф., П е щ а к М.М., С а в ч е н к о І.Ф. 1982, Формалізовані основи семантичної класифікації лексики, Київ.
- Л у ч и к А.А. 2009, Компонентний аналіз у зіставних дослідженнях лексичних одиниць.- Сучасні дослідження з іноземної філології 7, 258-262.
- Н і к і т і н а Ф.О. 1981, Виділення і визначення лексико – семантичних полів.- Мовознавство 1, 11 – 15.
- Ф а б і а н М.П. 1998, Етикетна лексика в українській, англійській та угорській мовах, Ужгород.

- Ф а б і а н М.П.2012, Типологія етикетної лексики в різноструктурних мовах.- Сучасні дослідження з іноземної філології 10, 7 – 12.
- Ф а б і а н М.П.2014, Семантика мовного етикету: новий підхід до її вивчення.- Сучасні дослідження з іноземної філології 12, 7 – 13.
- Щ у р Г.С. 1977, Теории поля в лингвистике, Москва.
- F a b i a n M. 2013, Lexical semantics: new approach to its study.- Journal of Interdisciplinary Philology 4, Issue 1 – 2, 5 – 12.

Summary

The problem of cross-language and cross-cultural study belongs to one of the most relevant and promising trends in modern linguistics. Its successful solution depends upon many factors which require the fulfilment of the following important tasks: to both quantitatively and qualitatively analyze the nouns denoting etiquette in non-related language systems; to work out effective methodology to carry out a comparative lexico-semantic research of etiquette lexis, to show the place and the role of the latter in the semantic space of Ukrainian, Hungarian and English; to reveal both common and distinctive features of lexical units and their semantic components and many others. The present paper makes it possible to cope with all the above - mentioned tasks due to the methodology of formalized analysis of lexical semantics. Its use helps select the language material in three non-related languages, make their in-depth analysis, show their common and peculiar characteristics as well as construct the lexico-semantic fields of etiquette in the language systems under study to reveal their outer and inner system and structural organization.